Pászka Imre

A MODELLKÖVETÉSTŐL A MODELLALKOTÁSIG

A közép-kelet-európai harmadikutasság történeti áttekintése

A „harmadik út" problematikája Közép-Kelet-Európában a nyugati modellkövetés torzulásából fakad. A túlsúlyosan agrártársadalmakban, ahol az egyetlen pozitív termelőréteget a tradicionális kötöttségeiből még ki nem szabadult parasztság alkotta, csak megerősödött ez a vélemény – főleg a Bildungsbürgertum soraiban –, hogy valahol „utat tévesztettek". Az 1945-öt megelőző mintegy száz-százötven évet átfogó modernizációs törekvések a közép-kelet-európi térségben birodalmi és nemzeti állami keretek között zajlottak, ezért a követendő út, illetve úttévesztés meghatározottságai, motívációi is eltérőek. A kortárs gondolkodók – ha nem is Wallerstein centrum-periféria fogalmait használva – rájöttek ennek a korrelációnak a lényegére, hogy ti. a fejlettség és elmaradottság világrendszer-specifikus probléma. Életviláguk nyomasztó torzulásainak okát a *nem-szelektív modellkövetésben*, a nyugati intézményes minták feltétlen átvételében, az organikusság, a fokozatosság elvének, a sajátos strukturális örökségeknek a figyelmen kívül hagyásában látták. Nem arról van tehát szó, hogy egészében elvetették a modernizáció szükségességét, hanem arról, hogy a modernizáció nyugati és később bolsevik módszereivel nem értettek egyet. A nemzeti társadalom adottságaiból kiinduló modernizáció hívei voltak.

A modellkövetést felváltó – elméleti szinten megrekedt – *modellteremtés* a régióban jobbára *ideologikus súlypontú*. Motívációi között azonban ott találhatók a modernizációs elit belső konfliktusai is. Ezek a rétegen belüli konfliktusok a régió demográfiai, etnikai, vallási stb. tagoltságából következően ideológiák útján artikulálódnak. S ez érthető, hiszen a Besitzbürgertum hiánya miatt ezt a szerepet az értelmiség vállalja fel, amely nemcsak nemzetmentő, harmadikút-kereső, hanem mindebből következően a törekvéseit indokló ideológiák alkotója is. A közép-kelet-európai birodalmi és nemzeti politikai keretek, az uralmi-hatalmi kép-ző-dmények természetéből adódóan az értelmiség számára, képzettségénél, esetenként marginális helyzeténél fogva is, a kritikai-ideológiai szerep vált dominánssá. Kétségtelen, hogy külső elméleti és eszmei minták

is inspirárólag hatottak rá. Gondolunk itt – különösen a 19. század végétől – a marxizmusra, hiszen az esetek többségében a vele folytatott kritikai eszmecserében kristályosodik ki a „harmadikutas" elméleti alternatíva. A „harmadik út" keresésének utópisztikus tartalma, a marxizmus különösen azt a logikai konzekvenciát erősítette, amely egy megfordításon és behelyettesítésen alapul. Ha Nyugaton a kapitalizmus jövő-alternatívájának hordozója a proletariátus, akkor Közép-Kelet-Európában, ahol ennek a termelő osztálynak a szerepét a parasztság tölti be, a parasztság küldetésének is valami más, harmadik alternatívában kell beteljesülnie.

A „harmadik út" elméletei végül is a modernizáció és a polgárosodás problémája köré összpontosulnak, de ezt a demonstrációs effektust képviselő nyugati liberális, konzervatív és a marxista modellektől eltérő modellben vagy a kettő valamiféle szintézisében vélték felfedezni. Nagyfokú, a nemzet, a nép jövője iránti altruizmus is jellemezte a harmadikutasokat.

Ideológiai, politikai, gazdasági stb. erővonalak mentén való *osztályozásuk* eléggé problematikus, noha érvrendszerükben a nyugati kategóriamezőkben mozognak, és – mint már utaltunk rá – az autochtonitás származás-küldetés tartalmait a nyugati elméleti és eszmei konstrukciókkal való negatív diszkurzusban juttatják kifejezésre. A „harmadik út" autentikus közép-kelet-európai vonulatát, a különböző ideológiai, szociológiai, esztétikai stb. tradicionális elemeket magába ötvöző népi irányzatokat általában a *fundamentalizmus* vagy *populizmus* megnevezésekkel illetik. A modernizáció múlt század végi törekvéseiben azonban, amikor a régió tradicionális agrártársadalma struktúrájának átalakítása, transzformációja előtérbe kerül, mondhatni divatszerűen is, korspecifikusan, azok, akik a szelektív átvételek mellett érvelnek, nem tekinthetők harmadikutasoknak, még kevésbé fundamentalistáknak vagy populistáknak. Csupán arról a felismerésről van szó, hogy *adaptáció nélkül nincs sikeres modernizáció*. Ezért is kell fenntartásokkal fogadnunk *Szelényi Iván* a magyar harmadikutas eszmeiségről írt tanulmányának klasszifikációját, amely a centristákat, akiknek korifeusai jórészt arisztokraták, a „harmadik út" első megfogalmazóinak tekinti.[1] Ezzel nem azt állítjuk, hogy származásuk miatt nem lehettek harmadikutasok. *A 19. század magyar centristái*nak a modernizációs elképzeléseiben a súlypontos helyet kétségkívül a „középosztály" problematikája foglalja el. Ha a tradicionális életvilág transzformációjában a középosztály, a polgárosodás kibontakozásában az or-ganikusság stratégiáját vallották, mint például *gróf Széchenyi István, báró Kemény Zsigmond, báró Eötvös József*, ez nem jelentett valamiféle sajátos, nemzet-specifikus harmadikutas elgondolást, hanem ellenkezőleg, az általuk ideálisnak tartott angol modellnek a magyar állapotokhoz való adaptálásával volt egyenlő. Széchenyi, Kemény, Eötvös *elméleti munkássága a modernizáció-polgárosodás összefüggéseiben* –, az osztrák, német, porosz tapasztalatokat is figyelembe véve – *talán az első kísérlet Közép-Kelet-Európában a modernizációs komplexum mélyebb megértésére*. A

demonstrációs effektus – angol, francia modell – kihívása korspecifikusan is alternatív helyzetet teremtett, mint ahogy a változás szolgálatába állított történelmi argumentáció is, s az ebből kinövő sajátos nemzeti ideológiák – pro vagy kontra – a régió társadalmainak valamiféle irányban való elmozdulását jelzik. Nem szabad elfelejteni, hogy a kihívást és a rá adott válaszokat birodalmi, nem pedig független nemzeti-politikai keretek között kellett végiggondolni. A strukturális realitások diktálták, illetve igazolták számukra, hogy *a modernizációs elit szerepét* a Besitzbürgertum és Bildungsbürgertum hiányában a *nemességnek kell felvállalnia.* A nemesség soraiból kikerülő és főleg nyugat-európai műveltségű személyek *reform- és modernizációs törekvése* az esetek túlnyomó többségében, ha nem is egészében magán-, de *szűk csoportvállalkozás volt.* Vagyis erősen személyhez, személyekhez kötődő törekvésnek minősült. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint 1848, amikor a mozgósított nép és az elit (személyek, csoportok) törekvései sok alapvető kérdésben nem voltak összhangban. Nem véletlen, hogy *1848* régiószerte *nem csupán határkő, de sírkő is.*

Az elgondolások, a tervek, a kezdeményezések célja: lépésről lépésre haladva a tradicionális közösséget az évszázadok tétlenségéből kiemelni, jólétet teremteni számára, hogy azután a demokrácia, a politikai emancipáció pályájára léphessen; a társadalom modern polgári rétege létrejöttének bátorítása a nemesség és a nem magyar etnikumok egyes tehetősebb csoportjainak szellemi és anyagi felemelése révén, vagy a köznép egészének a nemesség színvonalára való segítése. Ez az elgondolás nagymértékben figyelembe vette a strukturális adottságok nyújtotta alternatívákat. Ugyanakkor vitathatatlanul utópisztikus elemeket is tartalmazott, de a probléma felvetéséből vagy a társadalom sokszínű rétegzettségéből adódóan *a különböző szintű elképzelések a valóságból indultak ki.* A régió egészében *a múlt század 60-as évei* nem egyszerűen kronológiai határkőnek minősülnek, hanem *az institucionális és instrumentális modernizáció felgyorsulásának kezdetét is jelentik.*

A centristák s a hozzájuk felzárkózó képzett értelmiségiek, akiknek az egzisztenciális alapot már nem az öröklött tulajdon, hanem a kvalifikáció nyújtja, a hosszú 19. században nem annyira a „harmadik út", mint *az angol vagy francia modell követésének alternatíváján* meditálnak. Ez érthető, hiszen a reformer arisztokraták modernizáció-polgárosodás képe, valamint a 19. század második felétől a képzett értelmiségiek valóságmeghatározása, nemkülönben az ebből fakadó eszmények roppant heterogének, a kor divatját is tükröző világ- és társadalomképekből inspirálódtak. A társadalom konkrét valósága mindannyiukat meggyőzte arról, hogy a transzformáció nyugati alternatívája torzult formában realizálódott. Amikor azonban a francia forradalommal szinte egy időben nagyobb csoportok, tehát nemcsak az arisztokraták, a nemesség, hanem a plebejus környezetből származó értelmiségiek is a nagy forradalom eszményeit korszakalkotó fordulatként tudatosítják, még csak az események politikai-ideológiai motivációi közérthetőek. E csoportok számára nem kevés

altruista töltettel a régi rend összeomlása, amely a népük felemelkedését, progresszív pályára lépését jelentette, saját környezetük *aktuális teendőire* mutatott rá. S ezek az aktuális teendők elsődlegesen politikai és ideológiai természetűek voltak, ugyanis Közép-Kelet-Európa három abszolutista, autokrata birodalom között oszlott meg. A politikai, ideológiai megoldás instrumentumait és institucionális szerkezeti elemeit, a lehetséges megoldások módozatait a francia példa illusztrálta, és úgy tűnt fel, hogy az abszolutista birodalmak által promoveált hatalmi környezetben a *francia minta követése az egyetlen lehetséges megoldás*. A probléma a maga összetettségében és bonyolultságában akkor jutott felszínre, amikor a tradicionális társadalmi struktúra szembekerült az importált nyugati (francia, esetenként angol) jogi, politikai, kulturális intézményekkel. A közép-kelet-európai régióban *a felocsúdás a múlt század második felétől* számítható, amikor a birodalmi és nemzeti keretek között egyaránt a tulajdonképpeni transzformáció meghozza első eredményeit. Az ezt követő néhány évtized, a kétségtelen eredmények ellenére is, nyilvánvalóvá teszi, hogy az átalakulóban lévő társadalom részlegesen vagy teljes egészében eltér a francia és/vagy az angol modelltől. Strukturálisan *a modellkövetésben és főleg a mechanizmus működésében deviáns korrelációk jöttek létre*, amelyek a modernizáció-polgárosodás létjogosultságát kérdésessé tették. Az ebből született *konzervatív ellenhatás* elsődlegesen ideologikus formában artikulálódott, amelynek elméleti „szakértői" a képzett értelmiségiek köréből kerültek ki. Az ún. centrista irányzatnak (és irányzatoknak) a modellkövetéstől a modellteremtés, a „harmadik út" irányába való elhajlása pedig a plebejus származású, lelki alkatában karakterisztikusan agrár (esetenként proletár) struktúrákat is hordozó első-második generációs értelmiségi csoportok köréből került ki, ezek jövőképet eltorzította ideologikus valóságmeghatározásuk. Ezek a csoportok a modernizáció-polgárosodás specifikusan közép-kelet-európai identitászavarainak hordozói.

A képlet azonban nem egyértelmű sem országonként, sem a társadalmakon, sem a társadalmi csoportokon belül. *A „harmadik út"* problematikája kétségtelenül a *közép-kelet-európai régió sajátos társadalomelméleti „utópiája"*. Ez az „utópia" a társadalmat átalakítani szándékozó *elmélettté* a modernizáció-polgárosodásnak első részleges, az életvilágokban is kitapintható eredményeit követően és vele párhuzamosan erősödött fel, s vált országonként más-más hangsúllyal a tradicionalista, agráriánus, népi stb., nem utolsósorban a szélsőjobb mozgalmainak eszmei referencia-hátterévé. Externális eszmei kordivatok is erősítették, sőt ezek esetenként több muníciót szolgáltattak hozzá, mint a nemzeti agy hordozói. Anélkül, hogy részletekbe merülnénk, meg kell jegyeznünk, hogy a régió „újító" értelmisége jó részének alternatív szellemi szituációt teremtett a szocialista, szociáldemokrata mozgalom, a neotomista *Jacques Maritain* és *Henri Massis, Nietzsche, H. Keyserling* és *O. Spengler* eszméi, *Ch. Maurras* és *Leon Doudet l'Action Francaise* mozgalma, nem utolsósorban a cári Oroszország közgazdászainak és statisztikusainak (köztük *A. Csajsanov-*

nak) az agrártársadalomról szóló elmélete. Egy adott területen mindezek – politika, gazdaság, társadalom, esztétika, kultúrfilozófia, antropológia stb. –, vagy ezek együttese maguknak a harmadikutas elgondolásoknak is *alternatívákat kínált a követett nyugati modellel szemben.*

Dolgozatunk elsődleges célja, hogy a *harmadikutas elméletek és modellek közül kiválassza azt, amely a modernizáció-polgárosodás nem realizált alternatívája által felvetett kérdésre* – „valahol utat tévesztettünk" vagy „milyen úton haladjunk" – nem a közismert ideologikus politikai motívációjú választ nyújtja, hanem *a társadalom, a gazdaság strukturális elemzéséből leszűrt következtetéseket innovatívan hasznosítva a lehetséges megoldásokat kutatja.* Vagyis vizsgálódásunk célja azoknak az invesztigációknak a bemutatása, amelyek tudományos igényű válaszokra törekedtek, szemben a szépirodalmi, ideologikus, nemzetcentrikus, hisztoricista, etnografizáló irányzatokkal.

Kétségtelenül vannak érintkezési pontok, azonban a különbségek is lényegesek, még akkor is, ha utópiáról van szó. A paradoxont ez esetben az adja, hogy míg a felületes, többnyire *publicisztikában, szépirodalomban artikulálódó modellkeresők* végül is a szélsőjobb előretörésével realizálják „másságukat", addig *az agrártársadalom „progresszív" modelljét megalapozó elméletek* papíron maradtak. Egyrészt ez azzal is magyarázható – mint alább részletesen is kitérünk rá –, hogy társadalommodelljüket többféle externális és autochton tradícióra alapozták, melyekből aztán különösebb nehézség nélkül meríthettek a régióban az 1945 után meghonosodott rendszerek. Annál is könnyebben, mert reformtörekvéseikben volt bizonyos hasonlóság – igaz, nem tartalmi, hanem formai hasonlóság – s erre igen hamar rádöbbent az agrárvilág. Ezért is fontos már most utalnunk arra a témánkat érintő fogalmi problémára, mely szerint *nem minden harmadikutas törekvés tartozik a populizmus, a fundamentalizmus fogalmába.*[2] Más szóval: ezekkel a fogalmakkal nem írható le egy olyan agrár-, földműves- centrikus reformtörekvés és modellteremtés, amelynek kulturálisan népi motívációi nem valamiféle uniformizálást, lefelé való nivellálást, tradíciókba való belemerevedést jelentettek. Progresszív világ- és társadalomképük volt, amelyet a Nyugat képviselte modellnek csak szelektív elsajátítása útján a sajátos viszonyaikból kiindulva kívántak realizálni. Szociológiailag a haladás egy másfajta útjának lehetőségén reflektáltak. Ezek a törekvések nem azonosak az amerikai és nyugat-európai populista mozgalmakkal. Még kevésbé azzal az eljárással, amely a fogalom mai értelmezéseit a múltba vetíti vissza, és populista jelzővel illet minden olyan irányzatot, amely kívülesik a klasszikus liberalizmus és a marxizmus, vagy a divatos avantgárd irányzatokon, vagy nincs velük összhangban. Ezek mögött a felületes fogalmak mögött föllelhető *a kérdés szociálpszichológiai vetülete is.*

A nyugati típusú modernizációban–polgárosodásban érdekelt, a nyugati egyetemeken magas kultúrát tanult kelet-közép-európai értelmiség a harmadikutas elgondolásokban és modellekben a felzárkózást veszélyez-

tető, késleltető, a haladás útjáról eltérítő szándékot látott, s – esetenként joggal is – konzervatív, tradicionalista erőket vélt mögöttük. Innen ered egyrészt az *egyneműsítő, pejoratív alapállás* mindennel szemben, ami harmadikutas. A fogalmat s egyáltalában a harmadikutas kelet-közép-európai törekvéseket – érthető okokból – nagymértékben diszkreditálta a bolsevizmus és a fasizmus demagógiája és gyakorlata. A harmadik út elgondolásaiban és elméleteiben általában és nagy vonalakban vitathatatlanul *közös* a nép, nemzet, tradíció, az agrár-motívum, azonban ezek jelentéstartalmát illetően súlypontos eltolódások és különböző meghatározottságok érvényesülnek, melyek segítenek az egyneműsítő tendenciák, a jelenségek, jelentéstartalmak felületes, ideologikus motívációjú ítéletalkotások árnyaltabbá tételében. Közép-Kelet-Európában – mint már említettük – voltak olyan harmadikutas elméletek és törekvések, amelyek *nem, vagy csak részben vállalták fel* a nemzeti, állami, vallási abszolútumokat. A társadalomról, a világról egy az agrárbázis alapján lehetséges haladási alternatíván meditáltak, azt is mondhatjuk, hogy volt időszak – a múlt század második felétől egészen 1945-ig –, amikor ez a probléma a régió társadalomelméleti gondolkodásának specifikusan közös vonását nyújtja.[3] Árnyaltabb megközelítésben az agráriánus alapokon végrehajtó modernizációnak volt egy olyan változata, amely az ortodox marxizmussal vitatkozva, a bersteini revizionizmust értelmezve, adaptálva dolgozott ki harmadikutas reformprogramot. Ennek az irányzatnak a képviselői a feltétlen modellkövetés helyett sajátos modellteremtésre törekedtek.

A nem a középosztály funkcióit betöltő képzett *értelmiségiek* deklasszálódott csoportjairól van szó akkor, amikor a modernizációs alternatíváknak a Nyugattól eltérő mintái mögött húzódó szociológiai hátteret vizsgáljuk. Az értelmiség heterogén származása, eszmei habitusának sokszínűsége, tradicionális kötöttségei, a kor szelleme – mind olyan tényezők, amelyek valamilyen formában és irányban alakították és/vagy torzították valóság-meghatározását. A periferikus léthelyzetet tápláló, az agrárvilág lehetőségein, távalatain reflektáló szépírók a nép, a nemzet, a parasztság kulturális felemelésében *küldetést* vállalnak. Romantikus pátosz hatja át népért való aggódásukat. Érvelésük tele van tűzdelve illuzorikus múlt-látomásokkal, amelyek mintegy alá kívánják támasztani jelenük disszonanciáit és a kivezető utat.[4] Ez sok szempontból érthető is. *A modernitás kihívása nemcsak a szükségszerűség felismerése, hanem többnyire kényszerpályát is jelent.* Nemcsak modern ipart, jogi és politikai intézményi kereteket, polgárságot kellett teremteni, hanem modern kultúrát is. A kihívás ez utóbbi esetben volt nyomasztó, hiszen a kultúra területe az, amibe az értelmiség, kvalifikációjánál fogva is, nagyobb illetékességet érzett és vallott, mint az élet materiális területein. Nem véletlen, hogy a régió első harmadikutas elgondolásai a szépirodalom, az esztétika területén születnek meg.[5] A kultúrateremtés – a modernitás igényei szerint – párosult a nemzetféltéssel, a sajátos nemzeti értékeket hordozó agrárvilág értékrendjének felmagasztalásával, azzal az elképze-

léssel, hogy a modernizáció egészének problémája elsődlegesen kulturális kérdés, a partikuláris modern nemzeti kultúra alkotásának kérdése. Ebben az a szinte már régió-specifikusnak nevezhető értelmiségi magatartás fejeződik ki, amely valós vagy illuzorikus szerepeket alkot önmaga számára, és túldimenzionálja saját egyéni vagy társadalmi lehetőségeit. Permanens reflexió tárgyává teszi az etnikai specifikumot, mindenféle transzformációt úgy fog fel, mint ami veszélybe sodorja ezt a sajátságos, tápláló ősforrást, a nép szellemiségét, a modern nemzeti kultúra alapját. Azt is mondhatjuk, hogy *a kultúra* területe *az a választóvonal, amely a különböző harmadikutas elgondolások képviselőit a követendő út tekintetében megosztja.*

Ennek a kérdéskomplexumnak van egy olyan premisszája, amely német talajból ültetődött át, éspedig *a kultúra és civilizáció szembeállítása*, ami régiószerte – jelentéstartalmainak változatossága ellenére – közös vonásokat hordoz.[6] Régiónk kultúracentrikussága a modernitás kihívásának egyik igen jelentős aspektusa és ismertetőjegye. A közép-kelet-európai modernizációs elit különböző ideológiai-politikai meghatározottságú csoportjai kezdettől fogva felismerték, hogy a *modernizáció-polgárosodás kulturális probéma.* A nyugat-európai minták is ebben erősítették meg. A probléma: az *elitkultúra vagy a népi kultúra képezze-e azt a kulturális alapot, amelyen végrehajtható a sikeres modernizáció?* A hangsúly azonban, éppen a modernizáció-polgárosodás komplexumából adódó torzulások miatt, a népi kultúrára tevődött át. Erre éppen a nyugati magas kultúra genézise szolgált mintákkal. Tehát nem valami autochton innovációról van szó ebben az esetben sem, hanem arról, hogy a nyugati minták vélt kozmopolitizmusával szembeállították az eredetiséget kifejező népi, nemzeti motívációkat. Noha az úgynevezett európaiság is a maga rendje-módja szerint egy korábbi időszakban népi forrásokból építette fel modern kultúráját.

A *valóság meghatározásoknak* azonban létezik egy olyan *differentia specificuma*, mely kommunikáció- és szociálantropológiai összefüggésekkel bír: egyrészt *az információáramlás* lehengerlő *egyirányúsága*, legalábbis az első fázisban nem szelektív „fogyasztása", másrészt az életvilágok feletti egyéni és csoportos meditációk elszigeteltségéből, professzionálisan nem diverzifikált voltából adódó *utópisztikus világlátás.* A nemesi kúria, a paraszti háztartás vagy a faluközösség viszonylagos önmagában valósága a hézagosan áramló, többnyire torz információkat saját tradicionális szűrőin át értelmezi és továbbítja. Egyensúlyát vesztett világképét jelzi, hogy a változóban lévő társadalmi valóságra hol euforikusan reagál, hol pedig regresszíven. A kultúrát formáló, alkotó nyugati egyetemeken iskolázott egyéneket és csoportokat egy pszichológiai elem is motíválta: az *eredetiségre* való törekvés. A nyugati őstörténet, etnográfia, etnológia eredményei is erősítették őket abban a meggyőződésükben, hogy a tiszta, ősi szellemi források előnyeivel rendelkeznek. Ebből származnak a *kultúra és civilizáció körüli*, az ezek szembeállításából fakadó sajátos és egyetemes

vég nélküli *viták*, amelyek rányomják bélyegüket az esztétikáról, a szépirodalom szerepéről, a társadalomról, az államról alkotott felfogásokra. A nemzeti specifikum hangsúlyozásában esetenként a meg nem értett nyugati elitkultúra, ugyanakkor az uniformizáló nyugati tömegkultúra elleni reakción túl ott húzódik a szabadság egyfajta értelmezése is, amely az újonnan felszabadult vagy a nemzeti függetlenséget zászlajára tűző modernizációs elit sajátos, az általánostól eltérő másságát, identitását is kifejezésre juttatja. A materiális szférában azonban, éppen a kapitalizmus uniformizáló tendenciája és a modernizáció kényszere folytán, ennek a másságnak, eredetiségnek, a sajátos konstrukciónak egyetlen megnyilvánulási területe a kultúra szférája maradt, ahol ki lehetett fejezni, túl lehetett dimenzionálni a prekapitalista örökséget. Azt az ősi aranykort, melyben a nép, a nemzet a maga kerekdedségében, hősi szabadságküzdelmeiben nem hasonult meg önmagával, élte a maga „természet adta" – mindenben arányos – életét, nem ismerte a modern világ disszonanciáit, a hallatlan egyenlőtlenségeket, a közösségről leszakadt, városi életre kényszerített egyén kilátástalanságát.[7]

A társadalmat alkotó csoportok, *az egyének autonómiájának igényei, a szabadság körei összemosódnak a nemzet függetlenségének igényével.* Az esetek többségében a realizált politikai függetlenség és a szabadság az össznemzeti érdekek és az ezeket megtestesítő állam függvényévé válik. A szabadság köreit kisajátítják és partikuláris érdekeknek rendelik alá, s a modernizációs elit, amely a demokrácia instrumentális és institucionális eszközeivel rendelkezik, az állammal azonosítja önmagát. Az oligarchikus, helyenként arisztokratikus hatalmi struktúrákat kiépítő elit – noha a parlamentáris demokrácia technikáit elsajátítja és hatalmát is azzal legitimálja – a hiányérzetét túlméretezett össznemzeti célok kitűzésével pótolja. Az egykori – ókori, középkori – nemzeti nagyság feltámasztásának zászlóvivői többnyire az értelmiség azon csoportjából kerülnek ki, akik a modernizáció-polgárosodás szociológiai kísérőjelenségeivel szemben a szélsőséges autochtonizmus talaján állnak. Ideologikus világlátásuk harmadikutas, de ezen irányzaton belül sem hordoz konstruktív alternatívát.

A vázoltak nyilvánvalóvá teszik: *Közép-Kelet-Európában a modernizáció-polgárosodás folyamatának torzulásait egész sor negatív jelenség kísérte.* A múlt iránti nosztalgiáitól áthatott, valamint az autochtonitást, a nemzeti specifikumot, az ortodoxiát, az autenticitást, a miszticizmust, a karizmatikus vezért, a frisseséget előtérbe helyező ideológiák még eszmei síkon sem tartalmaztak konstruktív alternatív választ a nyugati modell kihívására. *Alapállásuk a tagadás.* Viszont éppen *ideologikus valóságmeghatározásuk demagógiája*, ennek artikulálódása a szépirodalom, a történettudomány, a tömegtájékoztatás csatornáin, *közvéleményformáló erőt alkotott. Előzményévé vált a bolsevizmus és a fasizmus demagógiájának.* Így érthető, hogy totális világképük szinte zökkenőmentesen tudott alkalmazkodni a 20. század szélsőségeinek két fő vonulatához.[8]

A modernizáció-polgárosodás folyamatának közép-kelet-európai devianciája, a „harmadik út" keresése egy másik irányzatot is létrehozott, amely nem a vázolt negatívumok mellett sorakoztatta fel érvrendszerét, hanem nagyfokú szociális érzékenység alkotta premisszáját. Ide tartoznak a már említett *népiek*. Ez az irányzat azonban nem azonos a populista, fundamentalista eszmeiséggel. Jobb fogalom híján inkább *agráriánusoknak nevezhetjük* azt az irányzatot, amely a nyugati modell kihívására sajátos közép-kelet-európai modell teremtésére vállalkozott. A harmadikutas, agráriánus irányzatok a régió országaiban csupán árnyalatnyi különbségekben tértek el egymástól. Valamennyinek *közös vonása, hogy a marxizmus*, különösen a *Kautsky* és a *Berstein* képviselte irányzat *hatott rájuk ösztönzően*[9]. A kiindulópont – a régió agrárstruktúrájának szociológiai látlelete mellett – tehát egy externális elméleti rendszer, amely az agráriánus elméletalkotókat erősítette abban az elképzelésükben, hogy a modernizáció-polgárosodás nyugati modellje mellett létezik egy másik alternatíva is. Az agráriánusok lényegében – a marxizmus társadalmat leíró-elemző kategóriáira támaszkodva – *a marxizmus részleges revízióját hajtották végre*, pontosabban annak szociológiai felismeréseit adaptálták a régió országainak strukturális állapotainak megértéséhez. Mindezt behelyettesítéssel oldották meg. Az agráriánusoknál a struktúramódosító alternatíva hordozója nem a proletariátus, hanem *a parasztság*, mivel a régió társadalmaiban a parasztság az egyetlen pozitív termelő osztály. Az agrártársadalmakban a gyengén fejlett nagyipar miatt a proletariátus nem alkothat, már csak számbeli súlyánál fogva sem, társadalomformáló realitást. Azonban az agráriánus elméletek premisszáiból nem az következett, hogy a parasztot proletárrá kell tenni, noha a valóságban talán még rosszabb is volt a helyzete, hanem a parasztból polgárt, jómódú gazdát kívántak formálni egy egész sor gazdasági, politikai, kulturális intézkedés útján. Ezt a feladatot mint az államra háruló stratégiát fogalmazták meg.[10] A *paraszt-polgár* körüli elméleti invesztigációk különösen az orosz bolsevikok győzelmét követően erősödtek fel. Ha kezdetben szimpátiával figyelték is a bolsevik parasztpolitikát, később azonban teljességgel kiábrándultak a szövetkezetesítés bolsevik gyakorlatából. Az oroszországi események alakulása miatt 1917-et már nem tekintik a megkésett közép-kelet-európai agrárforradalmak kezdetének. *A folyamat kiindulópontjaként a 20-as években* a közép- és dél-kelet-európai országokban *hozott agrárreformokat értékelik*, amelyek megteremtették a parasztság politikai tényezővé válásának gazdasági előfeltételeit. A marxista irodalomban a múlt század második felétől az agrárkérdés és közép-kelet-európai értelmezése adott esetben utópiának tűnt. Ezek az illuzorikus, a paraszt-polgár kategória mellett érvelő elméletek azonban az első világháborút követően aktuálisnak tűntek. Ezt a benyomást külső példák is erősítették: a régió agráriánus elméletírói számára mindvégig *Dánia* a követésre, az imitációra érdemes *modell*. Bizonyos strukturális hasonlóságok – birtokos parasztság, paraszti polgárosodás, szövetkezeti

mozgalom – hangoztatása ellenére az agráriánusokat egy bizonyos *kettősség* is jellemzi. A termelésnek és az elosztásnak a mindennapi életre kiható szféráját tekintve antikapitalisták és antibolsevisták voltak, viszont egy autentikus demokrácia létrehozását illetően ragaszkodtak a nyugati polgári demokrácia institucionális és instrumentális vívmányaihoz.

Az agráriánusok kérdésfelvetése és válaszaik, mondhatni, *formációelméleti vitává terebélyesedtek.* A polémia azonban nemcsak a marxistákkal folyt, hanem a neomerkantilizmust valló nemzeti liberálisokkal, a konzervatívokkal és a parasztkérdést csupán kulturális kérdésként felfogó szélsőjobboldallal is. Kétségtelen, hogy az agráriánusok az agrárkérdésben az ortodox marxizmusnak a *Kautsky* képviselte koncentrációs elméletével szembehelyezkedő revizionistákhoz – *E. Berstein, E. David, Georg von Vollmar* – közelebb álltak. De az is tény, hogy nem voltak agrárszocialisták abban az értelemben, ahogyan a magyar *Achim L. András.*[11] Akárcsak a marxizmus revizionistái, az agráriánusok is vallották, hogy míg az indusztrializmus mechanikus, addig a mezőgazdaság organikus folyamat, a kisbirtok pedig intenzívebb művelési lehetőségeivel sokkal időszerűbb termelési keret, mint a nagybirtok. A harmadikutas agráriánusoknak a marxizmussal és a szociáldemokráciával való szembenállását mi sem bizonyítja meggyőzőbben, mint a román *Constantin Stere Népiség és szociáldemokrácia* című tanulmánya. A szociálforradalmárból és narodnyikból neokantiánussá átvedlett Stere, szemben például a magyar és a lengyel harmadikutasokkal, elméletileg alapozza meg az agrártársadalom strukturális adottságain alapuló modernizáció lehetséges alternatíváját.

Stere marxizmus-bírálata egy héber axiómából indul ki: *„Nem az ember van a szombatért, hanem a szombat van az emberért."*[12] Stere Kautskyval polemizálva megállapítja: a mezőgazdasági termelés nem követi az ipar fejlődésének törvényeit, természetes és szükségszerű módon nem vezet a birtok koncentrációjához és a termelés centralizációjához, sem a parasztság proletarizálódásához.[13] Az agráriánusok baloldal-bírálata abból ered, hogy Közép-Kelet- és Dél-Európában a szociáldemokrácia a liberálisok hibájába esik. De míg a liberálisok modellkövetése egy létező, működő nyugat-európai modell imitációja és szinkronizációja, addig a marxizmus modellje – legalábbis Stere jelenidejében – a jövő „szükségszerűsége"(?), vagyis az utópia birodalmában mozog. Tény viszont, hogy a marxizmusnak az ipari társadalom bázisára épülő transzformációs modellje Közép-Kelet-Európában megmozgatta azok fantáziáját, akik a nyugat-európai liberális modernizációs minták átvételét követő torzulások miatt új alternatívák után kutattak. Így érthető, hogy bár a marxizmus kordivatra is utaló térhódítását a régióban a kortársak ironikusan *„egzotikus palántának"* nevezték, a vele való diszkusszió napirenden tartja az agrártársadalmak sajátos szocializációs problémáit. A kérdés másik vetülete a társadalom struktúrájával és a társadalom evolúciójával kapcsolatos marxi problematika ideologikus tartalmából fakad, amely Közép-Kelet-Európában az utópikus valóságmeghatározásokra érzékeny értelmiséget

fogékonnyá teszi. Ez esetben azonban a mindennapi élet szférája, benne a parasztság meghatározó társadalomfenntartó szerepe előrevetítette e réteg társadalomformáló képességének lehetőségét is. Ebben a marxizmus – bizonyos értelemben – az agráriánus elméletíróknak útmutatásul szolgált, pontosabban behelyettesítésekre nyújtott módszert. C. Sterénél és a nyomdokain haladóknál, mint például a szintén román *V. Madgearu*nál, ez világosan kitűnik. C. Stere szerint azok a fejlődési problémák, amelyek a modern ipari társadalmat jellemzik, szükséges anyagi feltétel hiánya miatt elképzelhetetlenek az agrártársadalmak esetében. Az agrárországokban a szociáldemokrácia programja tehát képtelenség, az „abszurditás netovábbja"[14]. Mivel az agrárországokban a dolgozó rétegek elsöprő többségét a parasztság képezi, ez az egyetlen társadalmi réteg, amely egy politikai párt bázisát adhatná, ha annak programjába felvennék a politikai hatalom megszerzésének célkitűzését. Ilyen körülmények között az agrárországokban a parasztság szerepe nem volna passzivitásra kárhoztatva, mint az ipari országokban.[15] Tehát *a parasztság problémája az agrártársadalmakban össztársadalmi kérdés*, amelyet egyetlen demokratikus erő sem kerülhet meg, és ezekben az országokban az agrárkérdés egyben a paraszti életviszonyok transzformációjának kérdése is. Más szóval: *a társadalom modernizációja az agrárviszonyok és a parasztság életviszonyainak átalakításával áll korrelációban.*

Minthogy a kortársak előtt is az iparosítás jelentette a modernizáció alfáját és omegáját, nyilvánvaló volt, hogy az *indusztrializmus* kérdéskomplexumával a harmadikutas agráriánusoknak is szembe kellett nézniük. Már csak azért is, mert a haladás, a progresszió feltétlen híveinek számítottak, igaz, kiindulópontjuk más előjelű volt. C. Stere is felteszi a kérdést: „a nyugat-európai típusú iparosítás elkerülhetetlen-e, vagy egyáltalában lehetséges-e Romániában?"[16] A válasz marxista ihletésű. Eleve abból indul ki, hogy az eredeti felhalmozással és a felvevő piaccal, amelyek előfeltételeit képezték a nyugati típusú iparosításnak, az agrártársadalmak nem rendelkeznek. Tehát ez nem járható út. Gondolatmenete mintegy előlegezi *Wallerstein* centrum–periféria elméletét. „Hogyha a nagyipar – mint fentebb bizonyítottuk – nem fejlődhet külső piacok nélkül, ez arra a tényre utal, hogy vannak ipari államok, és vannak agrárállamok, vagyis az egyik létezésének elengedhetetlen és szükségszerű feltétele a másiknak a létezése is. Más szóval a nagyipar maga emel gátakat az elmaradott országok ipari fejlődésének, és lehetővé teszi a földgömb megoszlását nagyipari országokra és olyan országok sorára, ahol csak a mezőgazdaság virágozhat, s itt a legtöbb, ami egy egészséges gazdaságpolitikával elérhető, a különféle kisipar (amely nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is különbözik a nagyipartól)"[17]. Mindebből az következik Stere számára, hogy például Románia fejlődése fatális módon más jellegű, mint a Nyugaté. Ebben nemcsak Kautsky erősíti meg, aki szerint az agrárfejlődés más normák szerint megy végbe, mint az ipari, hanem Marx is, aki szerint primitív termelési feltételek között lévő országok nem

az iparosítás útján juthatnak el a magasabbrendű társadalmi formákig.[18] Csakhogy Stere ebből a marxi formációelméleti szubsztilitásból nem a kommunizmus alternatívájára következtet, hanem egy olyan *agrártársadalomra, amely különbözik mind a liberális polgári, mind a marxista gazdasági modellektől.* A gazdasági modell két típusát Stere mintegy leválasztja a társadalmi struktúráról. Olyan alakzatként kezeli, mintha nem volna korrelációban a szocializációs folyamat többi elemével. Mindez azért történik, hogy evidensebbé tegye az agrár-paraszti gazdaság- és társadalom-modell meghatározott szocializációjának és evolúciójának irányát.

Gazdasági vonalon tehát *a haladás útja a sajátos paraszti jelleg mindenkori megőrzése* a nemzetgazdaság egészének paraszti alapokra helyezése által.[19] Vagyis egy életerős paraszti réteget kell létrehozni, amely tulajdonosa a megművelt földnek. Ugyanakkor egy szövetkezeti társulási rendszer megszervezésével lehetővé kell tenni a birtokos parasztoknak, hogy élvezhessék a technikai vívmányok előnyeit. Itt nyilvánvaló a századfordulói két nyugat-európai, a francia és a dán modellnek valamiféle ötvözéséből kialakítkandó agrártársadalom víziója. Végül is Stere a havasalföldi és moldvai realitások szempontjából megfelelőbbnek tartotta *az erdélyi Szelistye községet és annak szervezetét, melyet formaadónak és követésre méltónak tár kortársai elé.* Persze a példa problematikus, mivel – a földrajzi közelség és az etnikai azonosság ellenére – Szelistye az Osztrák-Magyar Monarchia jobb feltételei között teljesen más strukturális hagyományokon fejlődhetett, mint a balkáni agrárvilág. Sok kortársával ellentétben Stere széles látókörű, mégis naivnak tekinthető az a törekvése, hogy egy olyan kompromisszumot hozzon létre a liberalizmus és a szociáldemokrácia eszemeiségéből, amely lehetővé tenné egy rurális demokrácián felépített birtokos-paraszti társadalom létrehozását. Ez főleg *az iparosítás mikéntjére* nyújtott válaszából derül ki.

Az iparosítás romániai alternatíváját a parasztgazdasági struktúra messzemenő figyelembevételével három különböző aspektusból közelíti meg. *Az első a paraszti munkaerő* szezonális lekötésének felszámolását vizsgálja. Stere szerint egy olyan iparszervezési típust kell találni, amely a nyári hónapokban nem vonja el a paraszti munkaerőt a mezőkről, ugyanakkor a téli hónapokban ipari termelő foglalkozást biztosít számára[20]. Egy ilyen iparszerkezet és foglalkozási struktúra nemcsak hogy ellentéte a nyugatinak, hanem a régió színvonala alatt is van. Stere felfogásában a paraszti háziipar földművelést kiegészítő, autarkiára berendezkedő, tradicionális kötöttségű. Az archaikus iparkép kialakításának szándéka nyilvánvaló. Ezzel a nyugati indusztrializmus negatív mellékhatásait kívánja semlegesíteni. Logikailag ebből a premisszából az következik, hogy a társadalom egészének foglalkozási struktúráját nemcsak agrárcentrikusan fogja fel, hanem magát az agrárkérdést is csupán mint parasztkérdést exponálja.

Paradox módon, miközben evolucionista progresszív utat vázol fel, az egész társadalmi struktúra statikussága, a tradicionális formák megőrzése, visszaállítása kap hangsúlyt. Így a politikai-társadalmi alakzatot kifejező rurális demokrácia terve végül is egy *valamiféle faluközösségi formához való visszatérést jelent.* Mert a zárt, autarck faluközösség – legalábbis elméletileg – immunis a munkaerő szabad mozgásával, egészében pedig a piaci mechanizmussal szemben. Stere oroszországi narodnyik múltja bukkan itt elő: a gazdasági antikapitalizmus. A korszak sok más tudósértelmiségéhez hasonlóan Stere sem lelkesedett a nyugati modell gazdasági, szociális mellékhatásainak negatívumaiért. Az ipar mint háziipar, az iparosság mint az alapvető foglalkozást, a földművelést kiegészítő tevékenység képletével a paraszti munkaerő városi proletárrá válását kívánta megelőzni. Ugyanis a „nemzeti nagyipar" létrehozására tett grandomán törekvések szerinte eleve nem számoltak azzal, hogy a nem szezoniális foglalkozást biztosító nyugati iparral nem tudják felvenni a versenyt. *Olyan iparra* van tehát szükség, *amelynek magját a paraszti háziipar képezi*, és amely nincs kitéve a nemzetközi piaci konjunktúrának. A protekcionizmus itt indokolt volna, mivel a parasztgazdaságból természetszerűleg előbb-utóbb kifejlődő ipar az *agráripar* alapjait vethetné meg, mely egyrészt a földművelést szükséges eszközökkel látná el, másrészt a mezőgazdasági termékek feldolgozását biztosítaná. „Úgy, mint Dániában", mely a nemzetközi piacon sikerrel vette fel a versenyt a francia agrártermékekkel.[21] Mindennek az előfeltétele – romániai viszonylatban is – a *szövetkezetesítés*, amely a legkisebb parasztgazdaságba is közvetíteni tudja a technikai haladás vívmányait.[22] A vidéki szövetkezeteket állami támogatással kell létrehozni, vagyis a nyersanyagok, üzemanyagok, gépi eszközök beszerzését és a mezőgazdasági termékek értékesítését megoldani. A szövetkezetesítés jogi kereteinek megalkotása, a jogi garanciák lehetővé tennék, hogy ezen az alapon szervezzék meg az egész nemzetgazdaságot. A szövetkezetesítés aztán hosszú távon a régi paraszti háziipar újjászületését is maga után vonná, főleg a háziipari ágazatokban (például szövés, fazekasság, bőrmegmunkálás).[23] Nyilvánvaló – állapítja meg Stere –, hogy az ilyen irányú iparfejlődés az ideális parasztgazdaságról, a társadalmi és gazdasági haladásról alkotott felfogást fejezi ki, vagyis ugyanannak a gazdasági fejlődésnek egy másik oldalát.[24]

Az ipar kérdésének másik aspektusát *a városi munkásság* szempontjából vizsgálja, noha az – mint megjegyzi – „teljesen jelentéktelen a parasztsághoz képest."[25] A román városi munkásságot túlnyomó többségében a kézművesek és nem a nyugati értelemben vett „proletárok" alkotják. Proletárrá válásukat megelőzendő a romániai gazdasági fejlődés feltételei között racionális védőrendszert kell számukra kidolgozni. Ez *a városi szövetkezeti rendszer*, amely analóg a vidéki agrárszövetkezetekkel.[26] A városi kézműiparnak szövetkezeti keretekbe való szervezése így nem kerül ellentmondásba a paraszti gazdaság fejlődésével, ellenkezőleg, harmonikusan kiegészíti azt. Ugyanis a város természetes székhelye

mindazon iparágazatoknak, amelyek a parasztgazdaság számára nem hozzáférhetőek. Stere a nyugati kapitalista nagyipar konkurenciáját kivédeni képtelen *román nemzeti nagyipar helyett egy kisüzemi hálózatra* tesz javaslatot, amely korlátozott munkaerőigényű, csupán a földművelésre nem alkalmas zónák munkaerejét szívná fel, illetve a nemzeti piac keretei adta lehetőségeket aknázná ki. Ugyanakkor ezáltal a városokon kialakulhatna egy értékes társadalmi réteg, a *nemzeti kispolgárság*, amely nem mesterséges, nem az állami költségvetés terhére van, hanem képes saját lábán megállni.[27] Súlyánál fogva azonban ez a fajta kisüzem nem fog domináns gazdasági tényezővé válni, csupán *a mezőgazdaság járulékos iparának szerepét tölti be.*

A harmadik szempont, melyet Stere megvizsgál, *a nagyiparban rejlő lehetőség*. Elismeri, hogy vannak termelési ágazatok, amelyek a dolgok természetéből fakadóan a nagyipari formát igénylik.[28] A kőolajipart hozza fel példának, amelyet magánkézbe adtak, és az eredmény katasztrofális.[29] Stere ebből arra következtet, hogy a nyugati mintájú nagyipart, abban a néhány ágazatban, ahol mód van rá, a román hagyományokhoz híven *monopolizálnia kell az államnak*. Más szóval az állami szektorba kell utalni. Államosítani kell a nagyipart, mert ez régen is gyakorlat volt, de úgy, hogy gazdaságos legyen, és ne a paraszttól elvont állami költségvetésből kelljen fenntartani.

Stere társadalom- és gazdaságfejlesztési modelljének fentebb vázolt hármas tagoltságú, egymást kiegészítő szerkezete – a vidéki és városi felvásárló és értékesítő szövetkezetek hálózata, amely összefogja a magánföldtulajdonos parasztságot és a kézműipari műhely tulajdonosait, valamint az államosított nagyipar – *az autonóm társadalmi körök szolidáris működésének előfeltétele*, ez teszi lehetővé egy *rurális demokrácia* kiteljesedését, egy autentikus parlamentáris jogállam létrehozását. A szociológiai és történelmi előfeltevéseken alapuló érvelésben a *hangsúly* mindvégig *a parasztságon* van. Stere behelyettesítésében a parasztságnak politikailag is ugyanaz a hivatása az agrártársadalmakban, mint a proletariátusnak az ipari társadalmakban. A társadalom transzformációja és progressziója azonban nem a marxista radikalizmus szellemében válik valóra, hanem az organikusság és a fokozatosság elvének érvényesítésével. A cél nem a paraszt proletárrá változtatása, hanem városi kispolgári szintre emelése, vagyis Stere egy kispolgári társadalmat képzel el, amelyben a dinamikus erőt potenciálisan a parasztság képezi. A szövetkezesítésben sem csupán gazdaságszervezői funkciókat lát, hanem komplexebben, a politikai, kulturális és szociális problémák megoldásának módját is. A Stere képviselte harmadikutas elméleti alapvetés hatással volt a román nemzeti liberálisok reformtörekvéseire és gyakorlatára.

Régiószerte, szinte minden országban, a 20-as és 30-as években újult erővel támad fel *a követendő út* kérdése. Érthető, hiszen a régió országainak többségében *radikális földreformokat hajtanak végre*, így az agrárianusok először jutottak abba a helyzetbe, hogy az általuk sürgetett, a

paraszt teljes felszabadítását célzó programok megvalósultak.[30] Az első világháborút megelőzően a régió országainak agrárviszonyaiban kettősség uralkodott: miközben érvényesült a föld magántulajdonának rendszere, érvényben volt, vagy újra életbe léptették a paraszti munkaerő feudális kötöttségeit. Ezt újjobbágyságnak nevezték – a román *C. D. Gherea* terminológiájával.[31] A háborút követően ezt a rendszert a nagybirtokkal együtt több országban is felszámolták. Így a túlsúlyos agrárstruktúra továbbélése folytán is megteremtődtek a paraszti társadalom alternatíváinak előfeltételei. A polgári szabadságok és a demokratikus jogi keretek hellyel-közzel lehetővé tették, hogy *politikai parasztmozgalmak és pártok alakuljanak*. A harmadikutasok most mindezeket a lehetőségeket szem előtt tartva esetenként *parasztállam* létrehozását célzó stratégiákat tűztek maguk elé. Ennek a stratégiának egyik legjelentősebb elméleti képviselője *V. Madgearu*, román gazdaságszociológus.

A fél évszázadot is meghaladó felzárkózási törekvések román viszonylatban sem tudták felszámolni az *„alap nélküli forma"*, a konzervatívok által megfogalmazott axióma jelezte állapotokat. A legkülönbözőbb ideologikus valóságmeghatározások, sőt a tudományos szakdiszciplínák is érveket szolgáltattak a nyugati modell érvénytelensége, alkalmazhatatlansága tekintetében. Például a román paraszt a pszichológiája folytán sem alkalmas a nyugati életvitelre és életformára[32]; az irodalomban az avantgárd esztétikai irányzatok is a rurális világ magasabbrendű spiritualizmusát magasztalták.[33] A szociológiában, a szociográfiában a falukutatás – a modern interdiszciplináris módszerek alkalmazása ellenére – nem csupán tényfeltárást szolgált, hanem a társadalomban az agrárszférától való meghatározottságokat erősítette.[34] V. Madgearu a Stere által kitaposott ösvényen indul el, a marxizmus, főleg a német szociáldemokrácia teoretikusaival vitázva, tehát baloldali inspirációkkal hoz újabb érveket a harmadikutas elmélet megalapozásához. Román talajon a harmadikutas elméletnek egy neoliberális, neomerkantilista fogantatású elméleti kihívásra is választ kellett adnia.[35]

A kérdésnek, minden harmadikutassága ellenére, *fejlődéselméleti vetülete* is van. Nem szabad erről megfeledkeznünk, amikor a paraszttársadalom, a parasztállam modelljét vizsgáljuk. Premisszája: a jobbágyfelszabadítást követően a mezőgazdaság átalakulásának összehasonlító vizsgálata azt mutatja, hogy a Marx által az „Anglia tipikus példája" szerint felállított törvény a világ más részében sehol sem volt alkalmazható.[36] Az európai kontinens nyugati felében *a francia forradalmat követően* kisebb-nagyobb időbeli eltolódásokkal valósult meg a parasztság feudális kötöttségek alóli felszabadítása, aminek eredményeképpen *Nyugat-Európában az ipari forradalom mellett a mezőgazdasági forradalom is lejátszódott. Kelet-Európában viszont az első világháborúig a mezőgazdaságban kettős rendszer volt érvényben: a földmagántulajdon rendszere és a munka feudális kötöttsége.* Ennek a kettősségnek *vetettek véget* a háborút követő *földreformok*, amelyek Kelet-Európában forradalmi jellegűek voltak, vagyis a megkésett agrár-

forradalom csak most teljesedett ki. Madgearu szerint a térség agrárforradalmai az oroszországi eseményekkel vannak összefüggésben, melynek hatására a földbirtokviszonyok demokratizálása teljesebb következményekkel járt, mint Nyugat-Európában, a francia forradalmat követően.[37] Úgy látja, hogy az orosz forradalom egyetlen eredménye „a mezőgazdaság parasztosítása volt".[38] A földreformok kettős célt követtek. Egyrészt a meglévő paraszti földbirtokokat oly módon konszolidálták, hogy területét addig a minimumig növelték, amíg a parasztcsalád számára lehetővé válik a racionális gazdaság létrehozása, másrészt belső gyarmatosítással újabb parasztgazdaságokat hoztak létre. Ez utóbbira Romániában a csatolt területek és a nagybirtok kisajátításával nyílt lehetőség. Kétségtelen, hogy a bolsevik forradalom esetenként nyomósabb érv volt a földreformok kikényszerítésében, mint a pártok és az uralmon lévők altruizmusa. Annyi bizonyos, hogy a félfeudális, ázsiai jellegű kötöttségek felszámolásával strukturális mutáció történt, új agrárstruktúra jött létre, amelynek bázisát jelentős mértékben a családi munkára épülő parasztgazdaság képezte. Nyilvánvaló, hogy a földreform magával vonta *a földtulajdonjog* reformját is. Azonban – legalábbis az agráriánus íróknál – a földtulajdon abszolút és kizárólagos joga tekintetében voltak fenntartások, észrevették ugyanis, hogy a nyugati modell alkalmazása a birtokviszonyokban a szolgaság és kizsákmányolás újabb eszköze lehet. Ezért a magántulajdont garantáló reformot a liberális individualista joggyakorlattal ellentétben, úgy akarták végrehajtani, hogy kifejezésre jussanak benne *a földtulajdonnak társadalmi funkciói*.[39] A német szociáldemokrata agrárteoretikusok nyomán bekerült az agráriánus harmadikutas gondolkodók reformtervezeteibe az a megkötés, hogy a magántulajdon már nem egy olyan intézmény, amelyből csak előnyök származnak, hanem ezek az előnyök a társadalom iránti kötelezettségekkel is járnak.[40] Romániában például – ha nem valósult is meg idális formájában ez az elgondolás – a földreform hasonló tendenciákból fakadt. Vagyis a földtulajdont a művelés, a családi munkaerő feltételezte. *Létrejött*, ha nagy vonalakban is, *a családhoz kötött földtulajdonlás*. Ezzel mintegy realizálódni látszott a harmadikutasok strukturális modelljében foglalt ideál alapvető követelménye: *létrejött és túlsúlyos szerepet játszott a paraszti kis- és középbirtok*.

Madgearu paraszttársadalom-modellje tehát, a megváltozott körülmények között, már *nem annyira a gazdasági antikapitalizmusra koncentrál*, mint Stere, *hanem* annak meghatározára, hogy *mi a szerepe a parasztságnak a kapitalista korszakban*. Abból indul ki, hogy az agrárszféra fejlődésének tanulmányozása nem mutat semmi olyan tendenciát, amely a földbirtok természetes úton történő koncentrálódására és a munkaeszköztől való elválasztására utalna. Ahelyett, hogy a kapitalista termelési módnak megfelelően a földbirtokforma egésze vidéki birtokká alakulna, egy fordított folyamat játszódik le: *a földtulajdon átalakulása* a szolgaság és a kizsákmányolás eszközéből *munkaeszközzé*.[41] Mindez ellentétes Marxnak, Kautskynak és a többi neomarxistának a társadalmi

osztályokról vallott trilógiájával, és főleg azzal a tézissel, hogy a kapitalista korszakban a parasztság átmeneti osztály. Már csak azért sem igaz ez, mert a parasztság társadalmi funkciói a társadalmi munkafolyamatban nem szűnnek meg, éppen ellenkezőleg, megerősödnek. Mindenütt az tapasztalható – állapítja meg Madgearu –, hogy számbelileg is nő a független *parasztbirtokosok* száma, akik *„nem kizsákmányoltak, de nem is kizsákmányolók."*[42] A parasztságon belül is *rétegezettség* figyelhető meg, amit Madgearu három kategóriában rögzít: *kis-, közép- és zsíros paraszt. A köztük fennálló különbségeket – szerinte – a birtokolt földterület nagysága, valamint a termelési folyamatban elfoglalt helyük jelezi. E három paraszti réteg egységét az érdekazonosság szolidaritása biztosítja. A földnélküli mezőgazdasági munkást* is ebbe a kategóriába sorolja, mivel életkörülményei, lehetőségei, reményei azonosak a birtokos parasztokéval. Láthatóan Madgearu a marxista osztályelmélet kritériumai alapján építi fel a parasztság osztály-meghatározását. Ebből következik, hogy a parasztok – éppúgy, mint a proletárok – osztályöntudattal és a politikai cselekvés képességével is rendelkeznek.[43] Problémát az *osztályharc* jelenti számára, pontosabban a parasztságnak az osztályharcban való szerepe, amellyel a marxizmus nem számolt.[44] Ezt igen leleményesen oldja fel. Szerinte a prasztságban antikapitalista diszpozíciók éltek mindaddig, amíg a kereskedelmi tőke, az uzsora, az árverés és a tőzsde, valamint a jobbágyrendszer az egész a 19. században könyörtelenül elnyomta. A szövetkezeti hitelrendszer kiépülése azonban elűzte a faluból az uzsorást, a felvásárló és értékesítő szövetkezetek térhódításával csökkentek a parasztság kizsákmányolásának lehetőségei. Ugyanakkor a politikai demokrácia, a polgári szabadságjogok érvényesülése lehetővé tette az osztálytörekvések megnyilvánulását. Ez politikai pártok létrejöttében konkretizálódik. Tehát a parasztság olyan helyzetben van, hogy céljait a parlamentáris demokrácia keretei között, politikai pártja révén érvényesíteni tudja, vagyis a marxista osztályelmélet rá objektíve sem vonatkozik.[45]

Madgearu másik problémája, hogy Kelet-Európában, ahol a birtokos parasztság – amely a társadalom domináns rétegeként gazdaságilag meghatározó tényező – mennyire tud *alkalmazkodni a teljesítménycentrikus piachoz*. Elemzését, a cári Oroszország közgazdászainak és statisztikusainak, főleg *Alekszandr Csajanovnak* az eredményeire és elméleteire alapozza. Csajanov a 20-as évek elején Berlinben megjelent művében a családi munkaerőre támaszkodó parasztgazdaságot összehasonlítja a kapitalista mezőgazdasági üzemmel.[46] Olyan megállapításokat tesz, amelyek nem illeszkednek a klasszikus gazdaságtan kereteibe. A parasztgazdaság belső szervezetét elemezve megállapítja, hogy alapvetően különbözik a kapitalista üzemétől, amely bérmunkásokat alkalmaz, profitot realizál és sajátos gazdasági pszichológiát alakít ki. *A parasztcsalád sajátos munkaapparátust alkot*, s ez kihat gazdasági tevékenységére: *nem vesz igénybe bérmunkát, nem profitorientált*, hanem saját szükségleteinek fedezésére törekszik. Azonban nem a parasztcsalád mérete, hanem *az általa végzett*

gazdasági tevékenység kiterjedtsége határozza meg magának a családnak a nagyságát. E kettős, egymásba fonódó differenciáltság – a gazdasági és a demográfiai – kétségtelenül reális tényező a parasztgazdaság működési mechanizmusában. Nyilvánvaló, hogy a valamiféle természetes egyensúly megtartását gátló korlátok mindig is jelen vannak. A teljesítményre orientáltságnak határt szabnak a szükségletek. De mint egyetlen emberi és csoportszükséglet, a parasztcsalád szükségletei sem korlátozhatók csak belső forrásokra. Vannak kívülről eredő javak, melyek szintén szükségleteket elégítenek ki. Ezért a parasztcsaládnak valamiféle többletet kell realizálnia, hogy ezt a szükségletet kielégítse, nem is beszélve a földesúrnak és az államnak járó adókról, melyek szintén termelésre serkentenek. Igaz, ez a többlet nem profit, viszont az agráriánusok szerint a parasztcsalád gazdaságában a profit más, mint a kapitalista vállalkozásban, mivel az áruforgalom is más irányt követ. A parasztgazdaságban a profit más célokat szolgál, és más formában jelenik meg, mint a kapitalista üzemben.[47] Ebből következik, hogy a kapitalizmusnak egészen sajátos szerep jut a parasztgazdaságban. *Itt a profit egyetlen forrása a munka terméke.*

Madgearu következő problémája: *nemzetgazdasági kategória-e a parasztgazdaság.* Szerinte igen, mert a parasztgazdaságokat egy olyan komplex reciprocitáson alapuló viszonyrendszer kapcsolja egymáshoz, amely egy specifikus társadalom-szövetet képez, így a parasztgazdaságok egésze valamelyest nemzetgazdasági egységet alkot.[48] Mivel a parasztgazdaság nem zárkózhat el a piaci áruviszonyoktól, jól érzékeli a nemzetgazdasági kultúrák haladását a világban, termékeinek révén pedig kitapintja a világgazdaság pulzusát.[49] Ennek ellenére megállapítható, hogy a kapitalizmus mint világrendszer a termelés kapitalista szervezetével nem hatol be a parasztgazdaságok nagy többségébe, hanem kereskedelmi apparátusával fosztja meg őket a profittól, és rendeli alá termelésüket a kapitalista piac parancsainak. Más szóval: az értéktöbbletet kereskedelmi nyereség formájában vonja el. A parasztgazdaság a világgazdasági rendszerrel is csak a kereskedelem révén áll kapcsolatban. Anélkül, hogy tovább részleteznénk Madgearu fejtegetéseit, amelyek jórészt *Kozinszkij, Tselinzev, Pernusin, Makarov* eredményeit hasznosítják a földjáradék, az árviszonyok, a tőkekamat, a munkaintenzitás tekintetében[50], annyit leszögezhetünk, hogy mindezek arra szolgálnak számára, hogy igazolja annak a korábbi megállapításának a létjogosultságát, mely szerint a parasztcsaládok gazdaságának totalitása nemzetgazdasági kategória.

Témánk szempontjából lényeges, hogy Madgearu magáévá teszi és rendszerezi a többiek eredményeit, nagyobb tudományos apparátussal érvel, mint bármely korábbi és kortárs harmadikutas, éspedig annak bizonyítása érdekében, hogy *Közép-Kelet-Európa agrártársadalmainak struktúrájában nem alkalmazható a nyugati ipari társadalmak modellje.* A gazdaság, a társadalom, a politika, a kultúra másmilyensége, a Nyugatétól való eltérő volta sem a klasszikus liberalizmus, sem a marxizmus

elméletével nem írható le. Ebből következően ezek társadalom-modellje sem lehet követésre alkalmas. A Nyugattal szembeni differentia specificumát e társadalmak agrárstruktúrája nyújtja, amely a megkésett agrárforradalmakat követően és ezek eredményeképpen meghaladta a tradicionális agrárstruktúrát, új viszonyokat teremtett a mindennapi élet szférájában. Tehát a régió haladás-, fejlődés-modelljének ezekből a realitásokból kell kiindulnia. Noha e rendszer nem izolált, hanem maga is egy gazdasági világrendszer része, a világrendszer kihívásától megszabott haladásra nyújtott válasza nem lehet más, mint a parasztosított mezőgazdaság nemzeti össztermelésének fokozása. Ez azonban hitel, szövetkezet és iskola nélkül elképzelhetetlen. Hiányuk esetén még nemzeti ipar sem létezhet. Madgearu harmadikutas elmélete, amelyet gazdasági elmélettel is megalapozott, nyíltan követett politikai célokat is: a *parasztállam* létrehozásának fontosságát hirdette.

A harmadikutas alternatíva tehát nemcsak kapitalizmusba, hanem a polgári demokrácia intézményeibe is beágyazódott, de úgy, hogy az elsőhegedűs szerepét a parasztság töltse be. Az ún. megkésett agrárforradalmat követően bizonyos értelemben, főleg politikai és ideológiai okokból, román viszonylatban is stagnálás áll be, az átmenetiség, ha viszonylagosan is, de permanenssé válik, ami a törékeny kelet-európai civilizációknak a humán szférában elért modernizációs vívmányait is megkérdőjelezi. Maga Madgearu is a Vasgárda áldozata lesz... Ilyen körülmények közepette *a harmadikutas agráriánus alternatíva*, noha a román parasztpárt 1928-ban hatalomra kerül, *nem realizálódik, a parasztállam víziója utópia maradt.* Tény viszont, hogy a harmadikutasok elméleti munkássága szélesebb síkon is tudatosította a modernizáció-polgárosodás befejezetlenségét, egyfajta stratégiát is felmutatott, melyet a későbbiekben esetenként, igaz, módosított formában, felhasználtak a társadalmi gyakorlatban. Noha kortárs és korábbi mintákra, elméletekre alapozták érvrendszerüket, *szociológiai konkrétumból indultak ki*, esetenként sikerült is jobb belátásra bírniuk a nem-szelektív modellkövetőket, valamint felkelteni a múltban tévelygő nacionalisták lelkesedését is. Madgearu agrártársadalom-modellje nem kapitalista, de nem is bolsevik, sokféle eszmei hatást egyesít magában, *tengelyében* azonban – akárcsak Sterénél – *a szövetkezet* áll. A szövetkezeti rendszer felügyelete alá vonja a kereskedelem és a hitel összes szálait, kapcsolatot teremt az áruk és a tőkék világpiacával, megmenti a falu családi gazdaságait a pauperizálódástól, megszervezi a termelést racionális alapokon, és maximálisan biztosítja a nemzeti termelőerők fejlődését. De mindez nem jelenti a kapitalista vállalkozási formák kizárását a társadalmi-gazdasági élet más területeiről, hanem csupán korlátozni kívánta tevékenységi körüket a paraszti érdekviszonyoknak megfelelően.[51] Tehát a racionális-tudományos invesztigációkból kikerekedő *harmadikutas-modell megalkotóinak elméleteit joggal sorolhatjuk a fejlődéselméletek közé is.* Mert képviselőik végül is a haladás, a fejlődés stratégiáinak kidolgozására vállalkoztak. Hogy nem

járt el felettük az idő, azt Közép-Kelet-Európa-szerte a remodernizációk napirendre tűzése igazolja, s az a tény, hogy ilyen vagy olyan formában a zsurnalisztikában, a szakirodalomban ma is fellelhetjük őket. De a nagy kérdés továbbra is fennáll: milyen úton haladjunk?

Jegyzetek

[1] *Ivan Szelényi: Ideje o „trećem putu" u Mađarskoj. In Naše Teme, Zagreb, 1989., 33/10., 2552–2566. o. A Szelényi-tanulmány a lengyel, román, szerb-horvát modernizációs elméleteket bemutató különszámban szerepel, melyet a zágrábi Naše Teme szerkesztősége kezdeményezett. Szelényi a magyar harmadikutasokat három csoportba sorolva tárja fel, miben nyilvánul meg a (1.) centristák, a populisták (2.) s az (3.) e század 80-as éveinek elméletírói vonatkozásában a harmadikutasság. A centrista Széchenyi Istvánt, A Kelet népe címmel 1841-ben megjelent könyv szerzőjét a „harmadik út" első megfogalmazójának ítéli meg. Megállapítását arra alapozza, hogy Széchenyi elgondolásában a polgárosodást a nemesség vezeti, ezáltal a nemzeti korlátok felszámolhatók, és a magyarok ázsiai eredete előnnyé válik. Széchenyinek ebben az elképzelésében azonban nincs semmi, ami a harmadikutas alternatívára utalna. Ugyanez a helyzet Kemény Zsigmond vonatkozásában is, akinek a Forradalom után, Még egyszer a forradalom után című munkáira hivatkozik a szerző, de legfeljebb az tűnik ki belőlük, hogy Kemény az arisztokrácia feladatként jelöli meg annak a széles értelemben vett középosztálynak a létrehozását, amely képes a társadalom irányításra, ez pedig szintén nem olyan elképzelés, amely „meta-nemzeti kategóriaként" a harmadikutasságot jelentené (lásd: Szelényi, i.m. 2554 o.). Egyszerűen arról van szó, hogy az arisztokrácia elméletírói (Eötvös József is) a konkrét magyar társadalmi állapotok alapján, mivel a nemességen kívül más vezető elit nem létezett, a polgárosodás kibontakozását – mint máshol is Közép-Kelet-Európában – felülről kezdeményezett folyamatként fogták fel. Ez a térség más elméletíróinál sem jelentette a harmadik út alternatíváját, már csak azért sem, mert számukra a demonstrációs effektust a nyugati minta szolgáltatta. Abban, hogy a magyar polgárosodás csak részlegesen sikerült, a belső tradicionális kötöttségek mellett a birodalmi, tehát a nem-nemzeti politikai keret viszonyai is közrejátszottak. A sikertelenségért tehát nem kizárólag a centralisták okolhatók, hanem magának a társadalomnak a „természete" is. Meglátásunk szerint az a legfőbb probléma, hogy a modernizáció-polgárosodás együttesét különválasztják, és csak a polgárosodás szociológiai aspektusára helyezik a hangsúlyt, noha a kettő egymást feltételezi. Szelényivel ellentétben például A. Gerschenkron A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból (Budapest, 1984.) című igen jó tanulmányában pedig csak a modrnizációra, vagyis az iparosításra összpontosít, a gazdasági aspektusokra, így a polgárosodás problematikája teljesen elsikkad.*

[2] *Ami a populizmust illeti, a Szelényi által alkalmazott besorolás, véleményünk szerint, túlzottan aktualizáló. A magyar népi írók és szociográfusok munkáiban – gondolunk itt Németh László 1943-ban elhangzott előadására a szárszói konferencián, Kovács Imre beszédére (Ifjúsági parlament a Balaton partján. Híd, 1943/1.), de ide sorolhatjuk a konzervatív Szekfű Gyula történész Valahol utat tévesztettünk (1943) című tanulmányát is –, amelyekben a polgárosodás alternatívái körül folyik a vita, és amelyekben*

az értelmiség szerepe hangsúlyozódik ki, a „harmadik oldal" (Németh László) fogalma nem azonosítható a populizmus fogalmával. A parasztpolgárosodás gondolata sem erre utal. A népiek kétségkívül harmadikutasok voltak, sőt rájuk nézve találóbb a „harmadikutas demokrata" megjelölés (lásd: Gyurácz Ferenc: A populizmus értelmezéseiről. In Hitel, 1992/1., 33.o.). Ha viszont a Margaret Canovan (Two Strategies for the Study of Populism–Offprint from Political Studies. Volum. XXX. Number. 4. December 1982. Oxford, 544–550.o.) populizmus-tipológiájából kibontakozó tartalmakra is figyelünk, akkor nyilvánvaló a paletta sokszínűsége. Eszerint létezik egy agráriánus populizmus: pl. 1. farmer-radikalizmus (a 19. század végi amerikai populizmus vagy az e század 30-as éveinek nyugat-kanadai farmermozgalmai), 2. intellektuális agrárszocializmus (az orosz narodnyikok), 3. parasztmozgalmak (a két világháború közötti kelet-európai parasztpártok), továbbá politikai populizmus: pl. 1. populista diktatúra (J. Peron, Huey Long), 2. populista demokrácia (referendum és participáció, Svájc), 3. reakciós populizmus (G. Wallace, Enoch Powell), 4. politikai populizmus (nem ideologikus, a népre hivatkozik: pl. de Gaulle, J. Carter). Vagyis nincs egységes nézet a populizmus fogalmát és jelentéstartalmát illetően, ezzel szemben fennáll a fogalom használatának sokfélesége. Populizmusnak lehet nevezni bármit, ami a népet magasztalja, a kisember pátoszát hangsúlyozza. Magyar viszonylatban, főleg a hétköznapi zsurnalisztika, a népieket is e fogalom körébe vonja, negatív értelemben, noha a populizmus terminust pozitív előjellel a népi mozgalom nyugati emigránsai használták irányzatuk megnevezésére (lásd: Gyurácz F., i.m. 40–41.o.).

[3] *De volt folytatása is, és ebben kétségtelenül igaza van Szelényinek, mert pl. Erdei Ferenc és Bibó István munkáiban is vannak harmadikutas vonások, s az általuk felvázolt alternatíváknak és stratégiáknak volt folytatása századunk 70-es éls 80-as éveiben, amikor a létező szocializmus feltételei között megindult egy polgárosodási folyamat. Ezt a folyamatot nevezi Szelényi „szocialista polgárosodásnak" (lásd: Szelényi Iván: Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Budapest, 1992.).*

[4] *Abban a tényben, hogy a modern nacionalizmus olyan patriotizmus, amely kohézióra és kulturális hegemóniára törekszik, pozitív vonás is rejlik (lásd: E. Gellner: Nations and Nationalism. Ithaca and London, 1983., 138.o.). Csakhogy van egy illuzorikus valóságmeghatározás is, amely a múltba menekül vagy abból táplálkozik. Pl. Lengyelország fogalma hagyományosan a kereszténységre épül: Lengyelország a kereszténység pajzsa; Lengyelország a Nyugat szerves része, vagy pedig a szarmatizmus országa – a lengyel-litván unió –, annak a multietnikai nemességnek az ideálja, amely magasabbrendűnek tartja a nemesi köztársaságot, mint a nyugati monarchiát (lásd: Andrzej Walicki: Razvoj i modernizacija u polijeljenoj Polskoj. Naše Teme, Zagreb, 1989. 33/10.). A. Mickiewicz már a Nyugat alkonyáról beszél, szerinte a zsidóknak, a szlávoknak és a franciáknak messianisztikus küldetésük van. Barbár frisseségre, Napóleon-típusú karizmatikus szellemre van szükség, mivel a Nyugat elvesztette vitalitását, a nagy törvényhozók helyét felváltották a jogászok, a spirituális erőt a parlamenti viták helyettesítik, a bürokratizált egyház megszakította kapcsolatát az egyénekkel (lásd: A. Walicki, i.m. 2525–2526.o.). A 19. század második felében az agrárkonzervatívok Lengyelországban is az organikus lengyelkeresztény cselekvést, a nemesség hagyományos értékeit, a Jelenski képviselte radikális antiszemitizmust állították szembe a nyugat-európai szcientizmussal. Az első világháborút megelőzően a militáns intellegencia képviselői, a népi demokraták harmadikutas elgondolásaikban azt vallották, hogy a lengyel társadalmat alulról kell megreformálni a nemzeti célok*

megvalósítása végett (lásd: A. Walicki: The Paris Lectures of Mickiewicz and Russian Slavophilism. In The Slavonic and East European Review. Vol. XLVI. Jan., 1968., 106.o.).

Román viszonylatban a N. Iorga történész alapította Sămănătorul (Magvető) folyóirat és a körülötte kibontakozó mozgalom egyfajta múltba tekintő, moralizáló nacionalizmussal nemcsak a nemzeti kultúra megteremtésére vállalkozott, hanem szellemi előzményéül szolgált az első világháborút követő szélsőjobb mozgalmaknak. A. Hasdeu, Iorga képviselte pszichológiai, ideológiai eszmecsere a politikai terrorizmus mellett kiváltott egy harmadikutas reakciót is, amelynek képviselői a Gîndirea folyóirat köré csoportosultak. Fő korifeusuk, N. Crainic végül is szintén a szélsőjobboldal mozgalmában köt ki (lásd: N. Crainic: Ortodoxie si etnocrație – Ortodoxia és etnokrácia. București, 1937.). Akárcsak Nae Ionescu, a bukaresti egyetem filozófiatanára is, aki olyan hatással volt az ifjú nemzedék tagjaira – M. Eliade, Emil Cioran, C. Noica stb. –, hogy követték mesterük szélsőjobb nézeteit, sőt elméleti munkásságukkal maguk is erősítették a mozgalmat (lásd: Pászka Imre: Az abszolútum hétköznapjai. Világosság, 1992/5., 352–357.o.). Volt egy másik törekvés is, amely Lucian Blaga kultúrfilozófiájában fogalmazódott meg (Trilogia culturii–A kultura trilógiája. București, 1969.), amely az autochtonitást ki akarta egyenlíteni az eurocentrizmussal, vagyis azt hirdette, hogy koegzisztencia van a kis és nagy kultúrák között. A román szélsőjobbnak, amelyhez valamilyen formában a két világháború között az értelmiség bizonyos csoportjai csatlakoztak, széles tömegbázisa volt (lásd: Armin Heinen: Die Legion „Erzengel Michael" in Rumänien. Soziale Bewengung und politische Organization. München, Oldenbourg, 1986.).

5 *Lásd: 1., 2. számú jegyzet.*

6 *A kultúra és a civilizáció szembeállítását a legélesebb formában Aurel C. Popovici: Naționalism și democrație. O critică a civilizatiei moderne (Nacionalizmus és demokrácia. A modern civilizáció bírálata. Bucuresti, 1910.) című munkája példázza.*

7 *N. Iorga szerint az alkotmányosságnak és a parlamentarizmusnak voltak román hagyományai, amelyek az 1300-as évekig nyúlnak vissza. Ezen a tradíción kellett volna felépíteni a nemzeti szolidaritáson alapuló államot. Majd megállapítja: „Amikor annyi viszontagság után megalapítottuk ezt a szerencsétlen Romániát, érthetően nem azért tettük, hogy részvénytársasággá váljon" (lásd: N. Iorga: Congresul petrolistilor – Az olajbányászok kongresszusa. In Neamul românesc, 1907. 31. sz., 482.o.).*

8 *A kérdést nagyobb összefüggésekben vizsgáltuk idézett tanulmányunkban (lásd: Világosság, Budapest, 1992/5., 352–375.o.).*

9 *Román vonatkozásban e tekintetben lásd a Social Change în România 1860–1940 (Kenneth Jowitt, University of California, 1978.) című kötet fejlődéselméleti tanulmányait, valamint a Zágrábban megjelent Naše Teme 1989., 33/10. számában Keith Hitchins: Rumunjski taranizam: „treći put" (2465–2483.o.), Virgil Nemoianu: Rumunjski razvojni modeli 1940-ih godina (2567–2581.o.) című tanulmányokat. A modernizáció kérdésének gazdasági vetületeit gazdag statisztikai anyaggal John R. Lampe és Marvin R. Jackson illusztrálja: Balkan Economic History, 1550–1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations. Indiana University Press. Bloomington, 1982., 159–328.o.).*

10 *Lásd: magyar vonatkozásban Erdei Ferenc, Bibó István, Veress Péter stb. munkásságáról Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék (Püski, New York, 1983., 153–241.o.) című kötetét, lengyel vonatkozásban: S. Brozowski, Abramowski, Roman Dmowski stb. munkásságáról A. Walicki (i.m. In Naše Teme, Zagreb, 1989. 30/10., 2543–*

2548.l.) tanulmányát, román vonatkozásban C. Stere, Virgil N. Madgearu marxista, szociáldemokrata inspirációit (részletesebben: 30–35. jegyzet).

11 Borbándi Gyula: i.m. 75.o.

12 Constantin Stere: Socialdemocratism sau poporanism? (Szociáldemokrácia vagy népiség?). VI. rész. In Viața Românească, Iasi, 1907., 8., 69.o.

13 i.m. In Viața Românească. Iasi, 1907/9.,187.o.

14 i.m. 23.o.

15 uo.

16 i.m. 17.o.

17 i.m. 30.o.

18 i.m. 36.o.

19 i.m. 50.o.

20 i.m. 60.o.

21 i.m. 61.o.

22 uo.

23 uo.

24 uo.

25 uo.

26 uo.

27 i.m. 62.o.

28 uo.

29 i.m. 63.o.

30 Vlad Georgescu: Istoria românilor. De la origini pînă în zilele noastre. (A románok története. A kezdetektől napjainkig). III. kiadás. Humanitas, Bucuresti, 1992., 203–223.o. és Virgil N. Madgearu: Evoluția economiei românesti (A román gazdaság fejlődése). București, 1940., 5–23.o.

31 C. Dobrogeanu Gherea: Opere complecte vol. 4. Neoiobăgia (Összes művei IV. Újjobbágyság) București, 1977., C. D. Gherea az első a régióban, aki korrelációt lát a fejlettség és elmaradottság között. Marxista alapállásból, de végül is konzervatív ok-okozati összefüggésben elemzi Románia agrárviszonyait. Ez a módszertani bukfenc segítette abban, hogy az újjobbágyság a föld magántulajdonából és a munka feudális kötöttségéből eredő kettős természetét leírja.

32 C. Rădulescu-Motru: Psihologia poporului român (A román nép pszichológiája. București, 1937.) c. rövid tanulmánya.

33 A gîndirizmus (a gondolkodás) irányzata, amely a Gîndirea folyóirat köré csoportosult értelmiségiek köre. Lásd e tekintetben D. Micu: Gîndirea si „gîndirism" (București, 1975.) című terjedelmes monográfiáját, újabban pedig Emil Pintea Gîndirea (Dacia, Cluj, 1992.) című antológiájának bevezető részét (5–10.o.).

34 D. Gusti szociológiai iskolája, a monografikus faluszociológia, valamint a diákságnak a kutatásokba való bevonása számos fiatal értelmiségi számára egy életre szóló elkötelezettséget jelentett a rurális világ, a román falu iránt (lásd: D. Gusti: Sociologia militans – A militáns szociológia. București, 1973.).

35 Egyrészt kihívást jelentett Madgearu számára Șt. Zeletinnek a Burghezia română. Originea și rolul ei istoric (A román polgárság. Eredete és történelmi szerepe. București, 1925.) című neomerkantilista, neoliberális marxista metodikát használó, a román polgárságot apologizáló műve, másrészt E. Lovinescunak az Istoria civilizatiei române moderne (A modern román civilizáció története I–III. Bucuresti, 1924–1926.) című szociológiai munkája, amely a szinkronizáció és imitáció elve alapján a követendő utat szükségszerűségként a nyugati modellben jelöli meg.

36 Virgil N. Madgearu: Agrarianism, capitalism, imperialism. Bucuresti, 1936., 37.

[37] *i.m. 38.*
[38] *uo.*
[39] *i.m. 40.*
[40] *Lásd: Nouvelles Legislations agraires en Europe Centrale (In Revue Internationale du travail. Vol. VI.No.3.1922., 127.o.).*
[41] *V. Madgearu, i.m. 46.o.*
[42] *i.m. 47.o.*
[43] *i.m. 48.o.*
[44] *i.m. 53.o.*
[45] *Madgearu kidolgozza a rurális demokráciára épülő participatív parasztállam modelljének programját, melyet a román Nemzeti Parasztpárt is magáévá tesz. Lásd: V. N. Madgearu: Țărănismul. București). Ehhez csatlakozik C. Rădulescu-Motru: Țăranismul un suflet și o politică (A parasztmozgalom egy lelkiség és egy politika. București) című, különösen a parasztság pszichológiai karakterének pozitívumait hangsúlyozó tanulmánya.*
[46] *Alexander Tschaianow: Die Lehre der bauerlinchen Wirtschaft. Versuch einer Theorie der Familienwirtscht in Landbau. Berlin, 1923., 34–63.o.).*
[47] *V. N. Madgearu: Capitalism...66.o.*
[48] *i.m. 70.o.*
[49] *i.m. 71.o.*
[50] *i.m. 72–75.o.*
[51] *i.m. 138.o.*

Rezime

Od imitacije do kreacije jednog modela: problem „trećeg puta" u Centralnoj i Istočnoj Evropi

Problematika „trećeg puta" u Centralnoj i Istočnoj Evropi je određena deformacijama imitacije zapadnog modela modernizacije. Mislioci ovog pravca nisu odbacivali modernizaciju ili procese koji su uslovljavali nastanak građanskih slojeva, samo nisu prihvatali boljševički i zapadni tip modernizacije. Bili su pristalice takve modernizacije koja se zasniva na artikulaciji datosti nacionalnog društva. Karakterisao ih je izraziti altruizam prema budućnusto nacije. Upravo zbog navedenih razloga se mora opreznije baratati sa prečesto korišćenim pojmovima populizma i fundamentalizma u ovom kontekstu. Naime, posredi je spoznaja da bez adaptacije nema modernizacije. „Treći put" je regionu svojstvena društvena-naučna utopija. Cilj ovog rada je, da u sklopu različitih teorija o trećem putu identifikuje onu sintagmu koja na poznato pitanje („negde smo pogrešili put"), ne odgovara ideološki-politički, nego pokušava s obzirom na strukturalne analize društva i ekonomije da nađe najpovoljnije rešenje. Jedan od problema koji se javljaju pri tome je kulturalna određenost modernizacije: da li je elitna ili narodna kultura osnova uspešne modernizacije. Autor posvećuje posebnu pažnju deformacijama procesa modernizacije u centralnom i istočnom delu Evrope. U ovom kontekstu raspravlja o tzv. narodnjacima koji se prema njemu ne mogu izjednačiti sa fundamentalnim populistima, pre su karakteristični po izričitom naglašavanju značaja agrarnih problema i seljaštva kao nosioca promene alternative. Po tome njihovi modeli se mogu tretirati kao modeli razvoja.

Summary

From the Imitation to the Creation of a Model: the Problems of the „Third Way" in Central and Eastern Europe

The scope of problems concerning the „third way" in Central and Eastern Europe is determined by the deformations that the imitation of the western model of modernization has undergone. The thinkers of this trend did not reject modernization or the process which brougth about the emergence of the middle classes but they opposed both the bolshevik and the western type of modernization. They adhered to a type of medrnization based on the articulation of the potentials of a national society. A distinct altruism concerning the future of their nation, was their characteristic feature. And it is because of the reasons mentioned that one should be more careful when bandling about with the concepts of fundamentalism and populasm in this context. That is, the perception emerges that there can be no modernization without adaptation. The „third way" is a socio-scientific utopia characteristic of a given region. The aim of this work is to identify, within the various theories on the „third way", the syntagm which does not give an ideological or political answer to the well-konwn question („we have taken the wrong turn somwhere") but which rather ties to take account of the structural analysis of the society and economy in order to find the most suitable solution. One of the difficulties cropping up is that modernization is culturally determined: is it the culture of the elite or folk culture that successful modernization is based upon? The author focuses special attention on the deformations of the processes of modernization in Central and Eastern Europe. In this context he argues that the so called „populism" („völkisch") cannot be bracketed together with the fundamental populists; they could be much rather characterized by putting a pronounced emphasis on the importance of the peasantry as well as on the importance of the agrarian problems as the driving force of the alternative change. By this their models can be looked upon as models of development.